

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

УДК [37.018:373.5] (477) (09) "17/19"

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (Кінець XVIII – перша половина XIX століття)

О. М. Друганова

Друганова О. М. Становлення та розвиток приватної середньої школи в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття). У статті схарактеризовано особливості становлення та розвитку приватної середньої школи в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Розглянуто типи приватних середніх шкіл, виділено й проаналізовано нормативно-правові засади їх діяльності. Доведено, що розвиток приватної середньої школи в Україні у визначених хронологічних межах мав свої певні особливості: маятникоподібний характер й відбувався під впливом політичних й соціально-економічних факторів.

Ключові слова: приватна середня освіта; Україна; розвиток; типи шкіл; особливості.

Друганова Е. Н. Становление и развитие частной средней школы в Украине (конец XVIII – первая половина XIX века). В статье охарактеризованы особенности становления и развития частной средней школы в Украине в конце XVIII – первой половине XIX века. Рассмотрены типы частных средних школ, выделены и проанализированы нормативно-правовые основы их деятельности. Доказано, что развитие частной средней школы в Украине в установленный хронологический период имело свои особенности: маятникообразный характер, и происходило под влиянием политических и социально-экономических факторов.

Ключевые слова: частное среднее образование; Украина; развитие; типы школ; особенности.

Druhanova O. M. The Formation and Development of the Private Secondary School in Ukraine (The Late 18th and the First Half of the 19th Century). The article describes the peculiarities of the formation and development of the private secondary school in Ukraine in the late 18th and the first half of the 19th century. The types of private secondary schools have been considered, normative and legal bases for their activities have been singled out and analyzed. It has been proved that the development of the private secondary school in Ukraine within the stated chronological limits had its own peculiarities such as a pendular nature and tendency to fall under the influence of political and socio-economic factors.

Keywords: private secondary education; Ukraine; development; types of schools; peculiarities.

Подолання проблем і протиріч, пов'язаних з розвитком сучасної української приватної школи, прогноз її подальшого розвитку і вдосконалення, розробка чіткої й послідовної державної політики щодо підтримки приватної ініціативи в освітній діяльності неможливі без цілісного історико-педагогічного дослідження теоретичних ідей і практичних здобутків приватної освіти, що діяла в Україні в різні історичні часи, зокрема у період, межі якого кінець XVIII – перша половина XIX століття.

Хоча перші дослідження з аналізу становлення та розвитку приватної школи в Україні з'явилися ще у XIX – на початку XX ст. (Д. Багалій, В. Вахтеров, А. Окольський, В. Стоюнін, Ф. Уманець та ін.), теперішній стан історико-педагогічних знань з окресленої проблеми з багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин не можна вважати задовільним. Жорсткі ідеологічні настанови радянського часу, що вимагали давати виключно класову оцінку подіям і явищам минулого, деформували реальну картину розвитку вітчизняної школи і педагогіки на багатьох її етапах. Діяльність навчальних закладів і виховних установ, ініціаторами яких виступали приватні особи або цілі асоціації, замовчувалися, або інтерпретувалися з позицій крайнього радикалізму. Сучасні історико-педагогічні дослідження (О. Перетятко, Т. Удовичка та ін.), у яких розкриваються окремі аспекти ор-

ганізації та діяльності вітчизняних приватних навчальних закладів різних типів і рівнів, переважно охоплюють період другої половини або кінця XIX – початку XX ст.

Мета статті – схарактеризувати особливості становлення та розвитку приватної середньої школи в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття.

Загальновідомо, що кінець XVIII ст. позначився в історії України як період значних соціально-економічних перетворень. Катерина II ліквідує Запорізьку Січ й офіційно узаконує на Лівобережжі та Слобідській Україні кріпосне право. Нашадки тих, хто брав участь у визвольній війні на чолі з Богданом Хмельницьким, переродились у «новоспечених» дворян і дбали, головним чином, про зрівняння в правах з російським іменитим дворянством. Як наголошує І. Іваньо, за окремими винятками, це були люди, в яких духовні потреби витіснені модою – модою збагачення, колекціонування коштовностей, творів мистецтва з метою політичного самоутвердження. З цією метою вони прагнули закріпити відповідний спосіб життя, займаючись перебудовою маєтків на зразок багатих екатерининських вельмож¹.

Українська старшина кінця XVIII ст. намагалася наслідувати й іноземне виховання, доручаючи виховувати дітей гувернерам французам або німцям. Так, А. Шафонський, характеризуючи освітню справу в Гетьманщині наприкінці XVIII ст., зазначав: «Нині за відсутністю ще гарних гімназій та університетів, заможні дворяни держать учителями іноземців, а інші віддають у Москві, Петербурзі та інших містах в училища, у кадетські корпуси, а деякі посилають і в чужі краї, так що вже в малоросійських школах майже самі попівські та інші церковні діти вчаться». Цієї точки зору дотримувався і С. Сірополко, який зауважував, що «українська шляхта нової формації радо горнулася до офіційної школи, що відкривала шлях до славної кар'єри, але байдуже ставилася як до нищення рідної школи, що нею раніше користувалася разом з іншими верствами українського громадянства, так і до утисків царського уряду проти старовинного способу життя українського народу. ... Почала заводити пансіони, закликаючи до них вчителі переважно чужинців»².

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. приватні навчальні заклади були відкриті у багатьох містах України, зокрема в Харкові, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Глухові тощо. Значну кількість із них складала школи, що надавали середню освіту. Зазначимо, що такі заклади були як *відкритого* – призначалися лише для навчання, так і *закритого* – надавали учням «...повне або часткове утримання, всебічну опіку, ґрунтовну освіту та моральне вдосконалення»³, *типу*. Останні одержали назву приватні пансіони. Наголосимо, що нормативними актами, прийнятими впродовж XIX ст., було категорично заборонено навчати разом хлопців і дівчат у закритих приватних закладах. Спільне навчання дітей дозволялося тільки до 11 років і лише у відкритих типах приватних шкіл, за умови розміщення таких учнів в окремих кімнатах⁴. Лише в 1914 р., згідно з положеннями прийнятого закону «О частных учебных заведений, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений», було дозволено змішані приватні навчальні заклади, тобто для спільного навчання осіб обох статей, у середніх навчальних закладах, класах і курсах – з дозволу попечителя навчального округу; а у вищих – міністра народної освіти⁵. Отже, чинні впродовж досліджуваного періоду приватні середні школи можна класифікувати за статтю вихованців, що вчилися у них, й поділити на *приватні навчальні заклади для дівчат* та *приватні навчальні заклади для хлопців*.

У ці часи з'являються й перші публікації стосовно організації приватних навчальних закладів. Зазвичай це були повідомлення про відкриття тієї чи іншої приватної школи, що друкувалися в тогочасних виданнях або в меморіях. Як правило, такі оголошення мали переважно «рекламний» характер. Щоб залучити якомога більше вихованців до закладу «...газети вихваліяли батьківське піклування, материнську любов та дбайливий нагляд осіб, що пропонували себе у вихователі; згадувалось і про французьку мову та про сумлінну допомогу під час занять, і про сад біля дому, про гарне повітря, про здорову воду, про гори, що розташовувалися поблизу ... про усілякі системи виховання...»⁶.

Установлено, що одними з перших запитів на відкриття приватних навчальних закладів для хлопчиків на Слобожанщині стали клопотання про відкриття пансіонів для «благородных юношей», які були надіслані до Харківської канцелярії у 1777–1779 рр. Їх авторами були іноземці, які мали певний педагогічний досвід: один із майбутніх утримува-

чів приватного пансіону був поручик Фрідерік фон Кабрі, який до того часу мав у Москві «немалый пансион»⁷. Другий, Антоніо де Віллек'є, викладав у харківських училищних класах⁸. Одним із перших приватних навчальних закладів для дівчат, про який згадується в архівних документах, став приватний пансіон французьки мадам Мондовіль, запит на відкриття якого було надіслано у 1777 р. до Харківського комісаріатства⁹.

Поступово кількість приватних шкіл в Україні значно зросла, що було зумовлено такими чинниками:

- небажання дворянських родин навчати своїх дітей разом з дітьми інших станів і статків. «...Багаті дворяни взагалі намагалися уникати загальної для всіх верств школи, віддаючи перевагу домашнім учителям і приватним пансіонам», – стверджував С. Рождественський¹⁰. Цієї ж точки зору дотримувався і автор праці «Матеріали для історії та статистики наших гімназій», який писав: «Унаслідок тогочасних станових забобонів дворянство неохоче віддавало своїх дітей до тих навчальних закладів, де вони мусли перебувати на однакових правах з дітьми простолюдинів»¹¹;
- недовіра до нових казенних училищ і, передусім, до їх широкої програми. «Багато хто з дворян, – наголошував С. Черепанов, – негативно ставилися до цільової установки гімназій – готувати до державної служби. Не приніс очікуваних результатів і вороже сприйнятий наказ 1809 р. про те, що чин колезького асесора можна здобути лише за подання свідцтва про закінчення університету»¹². «Навіть реформи, проведені Катериною II, – зауважував С. Рождественський, – не привернули уваги дворянських родин. Значна частина суспільства на перших порах ставилась до нових навчальних закладів байдуже, з недовірою. Вона віддавала перевагу старим спеціальним школам або приватним пансіонам, що їх утримували іноземці, бо там надавали не лише наукову освіту, а й світське виховання, яким дуже дорожило дворянство»¹³;
- низька якість організації казенних навчальних закладів. Так, у циркулярному розпорядженні Міністерства народної освіти за 1810 р., яке було розіслане в усі училищні комісії, зустрічаємо таку характеристику тогочасних шкіл: «... у багатьох училищах науки викладаються без усякої уваги до користі учнів, ... учителі прагнуть більш обтяжувати, ніж удосконалювати їхню пам'ять і, замість розвитку розуму поступовим ходом, притупляють той, примушуючи зазубрювати напам'ять від слова до слова те, із чого учень повинен утримати одну тільки думку та доводити, що розуміє її, власними, хоча б і незв'язними, але не книжними висловами ...»¹⁴.

Вивчення архівних матеріалів ЦДІА Росії в Санкт-Петербурзі свідчить, що упродовж досліджуваного періоду з клопотанням про надання дозволу на утримання приватного навчального закладу до Міністерства народної освіти звернулися: іноземці І. Гілейн, Ольденборгер, Д. Шуберт, Граф та ін.; французька піддана Є. Перрімонд, вдова Штуц, дружина статського радника Делавінь, майорша Данилевська, дружина колезького секретаря К. Візлер, вдова доктора медицини Р. Мартеллі, дружина колезького секретаря Левандовська, російська піддана М. Жирар, дружина професора Харківського університету В. Черняєва, дружина професора Харківського університету К. Сокальська, дружина канцеляриста Г. Лук'янова, майорша К. Прелат, надвірна радниця А. Нагель та ін.; префект Харківського колегіуму Рейпольський, учитель Слобідсько-Української гімназії Г. Н. Коваленков та інші¹⁵.

Аналіз даних вищенаведених звернень дозволяє класифікувати приватні школи, що діяли у межах визначеного періоду, за загальною характеристикою їх власника й, відповідно, виділити такі *типи* приватних навчальних закладів: а) *школи, засновниками яких були іноземці*, котрі внаслідок революційних подій у Західній Європі потрапили до України та інших регіонів Російської імперії; б) *навчальні заклади, власниками яких були співвітчизники, що займали різне суспільне становище*, – купці, відставні державні службовці, вдови тощо; в) *пансіони та училища, засновниками яких були викладачі казенних навчальних закладів*. Наголосимо, що така класифікація дає можливість окреслити особливості й простежити тенденції розвитку приватної ініціативи в розбудові вітчизняної освіти, оскільки життєздатність, долю приватного освітнього закладу, його успіх, перш за все, пов'язували з особистістю засновника, мірою його обізнаності зі справою освіти та виховання, його морально-вольових якостей та організаторських здібностей.

Кращими утримувачами приватних навчальних закладів періоду, що вивчається, з точки зору більшості дослідників (Я. Абрамов, Д. Багалій, В. Вахтеров, В. Стоюнін та ін.), були ті особи, які не тільки мали ґрунтовні професійно-педагогічні знання, а й безпосередньо працювали в тогочасних казенних навчальних закладах. Зокрема, таку думку обстоював невідомий дослідник історії пансіонної освіти 1860-х рр., автор статті «Пансіони як виховні заклади». «...Найкращі умови для виховання дітей, – зауважував він, – надаються в родинах учителів. Уже саме суспільне становище вчителя дає йому більше право мати пансіонерів, ніж будь-якій іншій особі»¹⁶. Такі школи, власниками яких були вчителі, мали цілу низку переваг, серед яких: «обізнаність із метою викладання», із вимогами школи; наявність довіри до вчителя з боку батьків та вихованців, яких «... приваблював і певний уклад життя власника школи, його поведінка, скромність і поміркованість» тощо. Наприклад, автор статті, яка була надрукована в журналі «Український вестник» у 1824 р., схвально оцінив знання, що отримали учні приватних шкіл міста Харкова, власниками яких були П. Рейпольський, Г. Коваленков та ін., зауваживши при цьому, що «... відвідувачі скрізь були задоволені, та навіть висловлювали подяку утримувачам, які так сумлінно опікуються навчанням і вихованням молоді, за їхню старанність і турботу»¹⁷. Так, історичні науки, які викладали в приватних закладах ад'юнкт університету Є. Філомафітський, кандидати Т. Степанов, І. Золотарьов, П. Сокальський (котрий викладав латинську мову в університеті) та власник пансіону П. Рейпольський, і особливо математичні (ад'юнкт університету М. Байков, учитель гімназії Ф. Тюрін), як зазначав автор публікації, перебували «в найкращому стані майже в усіх пансіонах». «Побачивши, – писав він, – не можна не тішитися успіхами учнів, які ґрунтовно і докладно знають усе, що їм викладали, сміливо й весело відповідають на всі поставлені питання та напроцьог легко й швидко розв'язують математичні задачі». Про викладання російської мови та словесності О. С. (автор статті – О.Д.) писав таке: «Після університету слід віддати справедливість, щодо російської словесності, пансіону Г. Коваленкова. Неможливо було без задоволення слухати, як тут учні старших класів відповідали на поставлені запитання. З їхніх відповідей видно, що вони навчалися не сухої та нудної риторики, а красномовства, – науки чудової й цікавої, чудово й цікаво для них викладеної. Головна увага викладача (І. Золотарьов викладав риторику в університеті) ... була зосереджена на теорії стилю, з показом зразків його різновидів та аналізом достоїнств і помилок; на вживанні тропів та риторичних фігур, зокрема на випадках, коли одні й ті ж самі художні засоби можуть прикрасити або, навпаки, спотворити твір; на різних видах прозових творів, із зазначенням імен відомих письменників та їх кращих творів». «Щодо творів і перекладів, вартих будь-якої уваги, – підкреслював дописувач, – слід сказати відверто, що жоден пансіон не може похвалитися такою їх численністю, як пансіон Г. Коваленкова»¹⁸.

Схвальні відгуки відвідувачів приватних навчальних закладів Харкова отримала й постановка музичних занять, які, за висловом Й. Міклашевського, проводилися не менш ретельно й систематично, ніж у казенних школах. «У чоловічому благородному пансіоні ад'юнкт-професора Сливницького, – зазначав Веліхов, автор статті, що була надрукована в 1841 р. у «Харьковских губернских ведомостях», – п. Яків чудово розіграв на фортепіано концерт Калькбреннера в *a-mineur* і проспівав баркаролу «*La calme*» par Massini. Пан Риндін подарував публіці найприємніші хвилини, коли він разом з вихованцем Беклемішевим так мило, так прекрасно проспівав дует з оп. «*La gazza Ladra*» Россіні, а особливо, коли він сам співав арію з опери «*Robert le diable*». Найскладніші ноти цієї арії він виконав як справжній знавець своєї справи. Та, звичайно, не можна порівняти ні з чим тієї насолоди, яку доставив слухачам вихованець Первов, котрий розіграв на скрипці з повним успіхом перший концерт Роде. Пан Первов має не більше 12 років, але вже володіє смичком з досвідченістю віртуоза. Приємно було дивитись на той захват, з яким ця мила дитина перед лицем публіки так прекрасно розіграла концерт – такий складний у виконанні й для самих знавців музики ... Не можна не подякувати п. Сливницькому, що він, навчаючи вихованців у науках та іноземних мовах, не випускає з уваги й виховання їх у мистецтвах ...»¹⁹.

Приватні школи, власниками яких були іноземці, отримали з боку тогочасної громадськості переважно критичні зауваження щодо їх організації та діяльності. Це зумовлювалося тим, що більшість з іноземців, зокрема французів, які бралися за викладацьку ді-

яльність, за словами секретаря посольства Франції, були дезертири, котрі переховувалися від поліції, банкрути, розпусники обох статей, одним словом, «піна Франції»²⁰. Скласти наочне уявлення щодо організації таких *приватних пансіонів для хлопців* допоможе стаття В. Ястребова «Домашнє виховання початку нашого століття», в якій наведено два документи, котрі демонструють характер чоловічого виховання, або, за висловом автора, «модної європейської муштри» першої чверті XIX ст., яка складала всю сутність тодішньої «педагогії». Один із них являв собою «витвір пера» невідомого на ім'я іноземця-педагога. Цей документ, що його було знайдено в сімейних паперах М. Хорвата, який мешкав у селі Шамівці Олександрійського повіту, з погляду дослідника, є досить своєрідним зобов'язанням, що містило в собі програму занять з юнаками. На думку В. Ястребова, час появи його припадає на 20-ті роки XIX століття. Іноземець зобов'язувався навчати юнаків «по-німецьки, по-французьки, по-італійськи, священної історії, всесвітньої історії, географії, математики, політики, філософії з усіма її підрозділами, природничої історії та математичних розділів, відповідно до здібностей юнаків. Не задовольняючись легкою метою та викладанням лише початкових правил моралі, необхідних розуму і серцю молоді, щоб їм прищепити чесноти, корисні для суспільства, я буду займатися їх вихованням таким чином. Поглиблене й докладне вивчення граматики, синтаксису, глумачення слів, щоб навчитися добре розуміти й перекладати; читання, спочатку по складах, а надалі цілих слів, які будуть їм важкі для розуміння, і навіть зовсім незнайомі, що траплятимуться у творах найкращих письменників, як давніх, так і сучасних, щоб вони відчули силу, пристрасність і витонченість думок і висловів, так само як і значення слів, а також усвідомили, на який високий щабель піднеслися наші найвидатніші давні і сучасні письменники; чітке диктування, з роз'ясненням задач і вправ, що сприятиме їх духовному зростанню та покращенню пам'яті. Отже, все, на що я маю змогу, щоб виховати в них гарні нахили та моральні якості, щоб зробити їх поважними людьми». Сам В. Ястребов так відзивався про цей документ: «При його читанні не знаєш, чому дати перевагу: нікчемному невігластву чи хвастошам заїжджого просвітителя. Мимоволі згадуєш старі катерининські часи, про які тоді вже забули в столицях, у пам'яті оживають персонажі, котрі були висміяні Фонвізіним, та не вимерли, мабуть, і в нашому столітті в сільській глушині півдня Росії»²¹.

Критичні зауваження щодо організації навчально-виховного процесу отримали й *приватні навчальні заклади для дівчаті, утримувачами яких зазвичай були іноземці*. Зауважимо, що за даними О. Лихачової, у цілому, включаючи й пансіони Західного краю, в усіх приватних жіночих пансіонах Росії у 1824 р. було всього 3420 учениць, із яких 1284 перебували в училищах Дерптського навчального округу, 511 – у Західному краї, 235 – у німецьких училищах св. Петра і Анни. На долю суто російських губерній припадало 1390 дівчат, які навчалися в пансіонах. Ініціаторами відкриття пансіонів здебільшого були французи, які на свій власний розсуд організовували навчально-виховний процес²². Особливістю навчально-виховного процесу приватних шкіл для дівчат кінця XVIII – першої половини XIX ст. було те, що на першому місці стояли французька мова й світські манери. Як зауважував В. Стоюнін, цільове призначення жіночої освіти у вітчизняних приватних навчальних закладах зазначеного періоду полягало у вихованні такої «баришні», яка наближалася до уявленя «офранцуженого» суспільства про «ідеал жінки». Пансіони надавали дівчатам таку освіту, щоб їх можна було назвати гарно вихованими панночками. А це «гарне виховання» зводилося до «засвоєння гарних манер, до побіжного пояснення заучених думок французькою мовою, до вміння спритно танцювати і вишивати різні непотрібні дрібнички й подарунки, на кшталт килимів і подушок». Навіть вивчення передбачених у програмі приватної школи таких предметів, як історія і література, зводилося до пустоого запам'ятовування відомих фактів і подій, історичних імен для «уподібень або порівнянь», а також різних творів та імен письменників, аби тільки вміти підтримувати розмову. «З пансіонів, – писав В. Стоюнін, – дійсно й виходили панночки точно такі, які потрібні для балів; а про Жінку, яка потрібна в житті, не було там і мови»²³.

«Лопотіти по-французькому, грати на якимсь інструменті та танцювати – оце головні елементи, що входять до суті модного виховання; додайте до цього всю школу кокетування і напівголий одяг – і ви матимете цілковите уявлення про жінок XIX ст.», – саме так характеризував напрями жіночої освіти та виховання один із маршалків на Херсонщині на

початку XIX ст.²⁴ Висміювали характер організації тогочасної приватної дівочої освіти й відомі вітчизняні письменники, зокрема М. Гоголь.

Зазначимо, що невисокий рівень освіти був зумовлений не лише суб'єктивними (особистість власника закладу, його погляди стосовно виховання жінок, професійні здібності тощо), а також і об'єктивними чинниками. Так, через матеріальні труднощі жіночі середні школи порівняно з чоловічими мали обмежені можливості щодо придбання необхідних приладів, мап, глобусів, посібників та іншої літератури. Крім того, брак коштів не дозволяв мати достатньої кількості викладачів. Це спричинило гірший рівень викладання в жіночих школах, адже змушувало в багатьох випадках задовольнятися послугами посередніх педагогів.

Наголосимо, що кількість таких критичних зауважень щодо організації приватної освіти для чоловіків порівняно з приватною жіночою освітою була незначною. Попри всі недоліки, саме приватні навчальні заклади для хлопців утримувалися значно краще; від них і вимагалось набагато більше; і окружне начальство наглядало за ними суворіше.

Термін діяльності *приватних шкіл, власники яких не мали ані професійної педагогічної підготовки, ані досвіду роботи в навчальних закладах*, зазвичай був дуже обмежений. Такі школи часто порівнювали з квіткою-одноденкою. Проіснувавши в крайньому разі 5–6 років, зазначає Т. Тронько, вони припиняли свою діяльність²⁵. «Начала», які було покладено в основу організації таких приватних середніх шкіл, «були суто спекулятивними». «Кожний, хто бажає поліпшити свої фінансові справи, береться за пансіонерів, не спитавши спочатку себе, чи має він покликання виконувати цю роботу. Жінки, що втратили чоловіків, збанкрутілі купці, відставні чиновники, літні люди, яким ніколи не доводилося виховувати дітей, – усі кидалися на пансіонерів, найлегший спосіб поправити статки, – писав автор дослідження «Пансіони як виховні заклади». – Буває, що беруться за роботу і з добрими намірами, але без жодного серйозного розуміння справи виховання. Звичайно, знайдуться окремі особи, що мають шире бажання й хист сумлінно виконувати обов'язки. Та, за невеликим винятком, у більшості такого роду починань настільки прозоро проглядає грошова спекуляція, що вони мають викликати справедливу недовіру»²⁶. Часто між власниками таких шкіл виникали неприязні відносини, конкуренція і навіть ворожнеча. З метою усунути свого конкурента вони надсилали до Міністерства народної освіти, до попечителя навчального округу доноси, в яких звинувачували своїх супротивників у відкритті закладу без дозволу керівництва, у перетягуванні вихованців до себе і таке інше²⁷.

Виправлення негативних наслідків приватного навчання потребувало введення регулювання та контролю з боку уряду за організацією й діяльністю приватних навчальних закладів. Усе це зумовило появу цілої низки постанов і розпоряджень, які повинні були визначити головні засади заснування й діяльності приватних шкіл.

Першим офіційним документом, який тією чи іншою мірою регулював діяльність приватних шкіл досліджуваного періоду, як виявлено в ході пошуку, став наказ від 5.05.1757 р., згідно з яким на професорів Академії наук і Московського університету було покладено обов'язок екзаменувати іноземних учителів і лише після проходження такої атестації останнім надавалося право (атестат) на викладання в пансіонах та дворянських сім'ях²⁸. На жаль, як згодом зазначали дослідники історії приватної освіти, цей єдиний захід, що убезпечував приватне навчання від шкідливого впливу іноземців, які наводнили Росію величезною кількістю невизнаних і неосвічених вихователів, не міг досягти своєї мети. Вимога посвідчення про знання від осіб, котрі бажали заснувати приватне училище, в ухваленій постанові була сформульована нечітко і зрештою зводилась до перевірки в засновника наявності будь-якого свідоцтва про освіту, а також російське підданство та схвальну поведінку.

Усвідомлюючи важливу роль освіти в розвитку країни, Катерина II за часів свого царювання неодноразово поверталася до перегляду чинних постанов про приватні школи. Накопичений досвід державного регулювання дії приватних навчальних закладів було втілено у «Статуті народних училищ у Російській імперії», прийнятому 1786 року, який відтоді визначав головні засади організації та діяльності не тільки шкіл самодержавної Росії, а й поширював свій вплив і на території сучасної України, котра знаходилась під її владою. Зазначимо, що правила контролю за приватними навчальними закладами склали

спеціальний розділ під назвою «Наказ приватним пансіонам», й мали «величезне значення в історії приватних навчальних закладів»²⁹.

Реформи, проведені Олександром I на початку XIX ст., остаточно закріпили державний контроль над діяльністю навчальних закладів, відкритих завдяки приватній ініціативі окремих осіб або асоціацій. 5 листопада 1804 р. було видано «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», у якому було детально виписано головні засади організації тогочасних приватних шкіл, що «користувалися на той час довірою суспільства»³⁰. Згідно з положеннями спеціального розділу статуту «Про пансіони», кожному, хто мав певний освітній ценз, надавалася можливість отримати дозвіл на відкриття приватного пансіону; утримувачі приватних шкіл нічим не обмежувалися у виборі предметів навчання, але за умови обов'язкового введення до навчальної програми закладу російської мови та Закону Божого. Найпильніший нагляд за діяльністю приватних пансіонів замість приказів громадської опіки доручався директорам гімназій та університетам

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було створено нормативну базу для організації та подальшого розвитку приватної школи. Прийняті урядові постанови й законодавчі акти чітко визначили механізм дії приватних осіб у галузі середньої освіти, а саме: порядок відкриття приватних шкіл, організацію навчально-виховного процесу, права та обов'язки їх власників і вчителів тощо. Водночас прийняті документи залишали місце для можливості «індивідуальної самостійності та індивідуального саморозвитку» приватних навчальних закладів, що діяли у ті часи.

Відзначимо, що на початку XIX ст. під впливом пробудження у суспільстві національних почуттів педагогічна громадськість порушує питання щодо наслідків «модного» навчання тогочасної молоді, переважно вищих станів, у приватних школах власниками яких були іноземці. Так, гострій критиці піддавав захоплення тогочасної молоді іноземним вихованням В. Каразін. Наголошуючи, що освіта дворян – це розвиток і престиж держави, просвітянин у праці «Практичний захист від іноземців» писав: «Наше дворянство почало доручати своїх дітей іноземцям, воно не шкодує коштів на їх утримання та на закордонні подорожі ... Тривка звичка зробилася нарешті пристрастю. Таким чином, вивчаючи чужі мови змалку, вони віддалялися від своєї власної»³¹. Освіта має бути критерієм громадської користі людини, а молодь повинна керуватися передусім усвідомленням власної відповідальності перед суспільством, проголошував і видатний вітчизняний педагог, директор гімназії вищих наук у Ніжині І. Орлай. Одним з основних завдань школи, як зазначав просвітянин, має стати виховання в молодого покоління почуття гордості за свій народ і його мову, оскільки саме мова віддзеркалює моральні й розумові здібності народу, його громадянські ідеали³². Яскраво змальовує картину наслідків захоплення дворянськими родинами вихованням «на французький манер» й автор статті «Відповідь на лист пана Луки Говорова, надрукований ... під назвою „Лист із міста N.N. до столиці“», що наведена повністю нами у монографії «Розвиток приватної ініціативи в освіті України (історико-педагогічний аспект)»³³.

У 1811 р. питання про негативні наслідки іноземного виховання було порушено й Міністерством народної освіти. Так, в особливій доповіді цареві міністр освіти О. Розумовський писав: «У Вітчизні нашій далеко пустило своє коріння виховання, здобуте від іноземців. Дворянство, підпора держави, виростає нерідко під наглядом людей, які переймаються лише власною вигодою, які зневажають усе не іноземне, які не мають ані чистих правил моралі, ані знань. Наслідуючи дворянство, інші стани так само готують суспільству повільну згубу вихованням своїх дітей в руках іноземців... Майже всі пансіони в імперії утримують іноземці, які надто рідко мають якості, необхідні для цього звання. Не знаючи нашої мови й цураючись її, не відчуюючи прихильності до країни, для них чужої, вони прищеплюють юним росіянам зневагу до нашої мови та охолоджують їхні серця до всього домашнього, і в надрах Росії з росіяни створюють іноземців»³⁴. Висловлені думки знайшли втілення в низці нормативних документів, які або дещо обмежували, або навіть призупиняли подальший розвиток приватної школи: у 1811 році міністерством були видані розпорядження, відповідно до яких від власників та викладачів вимагалось «знання російської мови та викладання нею всіх наук», було запропоновано обкласти пансіони 5% збором з плати за учнів і отриману суму «направити на створення особливих училищ для дітей незаможних дворян та осіб, які зробили послуги державі»³⁵.

Кардинальні зміни в розвитку досліджуваного феномена розпочалися з новою реформою вітчизняного шкільництва 1828 р. Зміна урядового курсу в галузі приватної освітньої ініціативи знайшло відбиття в статуті «Статут гімназій та училищ повітових і приходських» 1828 р. – глава 8 «Про приватні навчальні заклади і непідвідомчих Міністерству народної освіти вчителів», який, по-перше, значно ускладнив процедуру отримання дозволу на відкриття приватного навчального закладу; по-друге, посилював «ретельний» і «безперестанний» нагляд за ними з боку директорів гімназій – у столицях та губернських містах, і повітового доглядача училищ – у повітових та заштатних містах. Про щойно відкриті приватні заклади слід було негайно повідомляти директора, який, у свою чергу, направляв зібрані документи університетам, а останні на остаточний розгляд поданої справи Міністерству освіти або Міністерству внутрішніх справ за належністю. По-третє, саме в статуті 1828 р. вперше була висловлена думка щодо обмеження навчального плану приватних училищ «нормою навчального курсу казенних». Як зазначалося в § 316 статуту, приватні школи повинні були за «кількістю й розподілом» навчальних предметів, «по можливості наближуватися до відповідного рівня казенних училищ». Останні мали бути зразком для приватних. По-четверте, статут 1828 р. посилював і відповідальність власника приватного закладу за «дух», «благодійність» свого училища. По-п'яте, у документі було чітко визначено мету приватних навчальних закладів – «для сприяння видам уряду щодо поширення освіти», яка відтоді збереглася протягом усього досліджуваного періоду. За положеннями статуту 1828 р. виховання майбутнього покоління повинно було «знаходитися цілковито в руках у держави, яка через нього прагне ліпити з молоді потрібний їй за власними міркуваннями матеріал; і всім, хто дотичний до школи, належить одна мірка й один шаблон»³⁶. Тому приватні школи, з їх різними методами навчання й виховання, згідно з новим урядовим курсом, мали бути придушені. Отже, Миколу I, а відповідно й міністра освіти О. Шишкова, турбувало перш за все встановлення жорсткого нагляду над «правильним» вихованням дворян, які й були переважно учнями приватних пансіонів та училищ.

У 30-х рр. XIX ст. новопризначеним міністром освіти С. Уваровим активно було розпочато курс на поглинання приватних навчальних закладів урядовими. Система казенних шкіл, з погляду новообраного міністра, становила «головне знаряддя просвіти і морального життя народу»³⁷. Вона повинна була придушувати, по можливості, приватні навчальні заклади та домашню освіту. «Міністерство, – говорив С. Уваров, – не могло випустити з уваги велику шкоду, якої може завдати навчання, віддане на волю людей, які або не мають знань і моральних якостей, необхідних для цієї важливої справи, або не вміють і не хочуть діяти в дусі уряду й заради вказаної ним мети. Належало включити й цю галузь народної освіти до загальної системи, поширити й на неї посланий нагляд свій, привести її у відповідність і зв'язок з громадським вихованням, віддавши перевагу вітчизняній освіті перед іноземною»³⁸. Упродовж 30 – 40-х рр. Міністерством освіти було прийнято цілу низку постанов і циркулярних розпоряджень («О запрещении открытия частных училищ без разрешения учебной администрации»; «О мерах ограничения количества частных учебных заведений»; «Об ответственности содержателей и учителей пансион и частных учебных заведений»; «О назначении инспекторов для наблюдения за частными учебными заведениями»; «О наказаниях лиц, содержащих частные учебные заведения без разрешения административных властей» тощо³⁹), що стали яскравим прикладом наступу урядових кіл на приватне шкільництво. У 1835 р. було прийнято «Положення про приватні навчальні заклади», де головні положення вищезазначених документів були систематизовані та узагальнені. У ці часи урядом було заборонено відкриття нових приватних шкіл й обмежено іноземцям в'їзд до Росії з метою навчання дітей.

Отже, характерною рисою урядової політики в галузі досліджуваного феномена в межах кінця 20-х – першої половини 50-х рр. XIX ст. стало запровадження цілої низки обмежувальних заборонних заходів щодо всіх питань організації й діяльності приватних навчальних закладів. Посилення нагляду за приватною ініціативою, а також посилення русифікаторської політики призвели до різкого скорочення кількості приватних шкіл. «Домашнє виховання поволі поглинуто вихованням публічним. Нині приватні училища і пансіони складають лише малу частку в засобах народної освіти», – наголошував міністр освіти С. Уваров наприкінці свого правління⁴⁰.

Новий етап у розвитку вітчизняної середньої приватної школи розпочався у 1857 р., коли постановою Головного управління училищ було скасовано попереднє «Положення про обмеження кількості приватних пансіонів і шкіл у Москві та Петербурзі», а розпорядженням міністра народної освіти від 5.06.1858 р. право давати дозвіл на відкриття приватних навчальних закладів, яке раніше мав тільки сам міністр, надано попечителям навчальних округів. У 1857 р. було також знято заборону на утримання навчальних закладів особами польського походження⁴¹. У зв'язку зі зростанням потреби в освіті, стало зрозумілим, що казенні школи не в змозі впоратися з новими завданнями, які поставило перед ними життя. У цих умовах приватні школи стали розглядатися як один із важливих засобів, за допомогою яких можливо було частково задовольнити потребу в нових навчальних закладах. «Визнавши охоронні заходи 1849–1850 рр. лише тимчасовими і такими, що втратили свою доцільність з початком нового царювання, міністерство відмовилося тепер і від давнішого недобррозичливого погляду на приватні навчальні заклади, – зауважував С. Рождественський. – Думка про необхідність придумати по можливості приватне навчання змінилася переконанням, що „приватні заклади, далеко не вселяючи недовір'я, заслуговують швидше заохочення ...”⁴². Значимо, що ця позиція міністерства змінилася одночасно з надзвичайним піднесенням громадської ініціативи в перші роки царювання імператора Олександра II. У періодичних виданнях того часу з'явилася ціла низка публікацій, у яких широко обговорювалися питання вдосконалення організації й діяльності приватних шкіл, формування у них викладацького складу; усунення усіх формальностей, які в тій чи іншій мірі перешкождали приватній ініціативі тощо.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. суттєвим складником вітчизняної системи освіти стали різні типи приватних навчальних закладів, що надавали середню освіту (*відкриті й закриті; хлоп'ячі й для дівчат; власниками яких були іноземці, або співвітчизники різних соціальних станів та положення у суспільстві, або особи, що мали педагогічні знання й безпосередньо працювали у казенних навчальних закладах*); головні засади організації та діяльності приватної школи визначалися положеннями урядових постанов і наказів, окремими розділами статутів навчальних закладів, підпорядкованих університетам, а також спеціально виданим «Положенням про приватні навчальні заклади» (1835 р.); розвиток нормативно-правової бази організації та діяльності приватної середньої школи в Україні у досліджуваних межах мав свої певні особливості: маятниковподібний характер й відбувався під впливом політичних й соціально-економічних факторів; зумовлювався впливом двох потужних, інколи протилежних за своєю суттю чинників – урядової політики і виступів педагогічної громадськості. Посилення урядового контролю над навчальними закладами збігалось з періодами загострення революційних ситуацій як у самій Росії, так і за її межами. Лібералізація, «потепління» відносин між урядом і приватною ініціативою в галузі середньої освіти зумовлювалось підвищенням потреби економічного розвитку країни.

¹ Сковорода Г. Вірші. Пісні Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. К.: Наук. думка, 1983. С. 7

² Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко; Підгот. Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. С. 192, 218

³ Пансионы как воспитательные заведения // Педагогическое обозрение. 1869. № 8. С. 22–32.

⁴ О недопущении частных учебных заведений для детей обоого пола // Сб. постановлений по Мин-ву народного просвещения. Т. 1: Царствование императора Александра I (1802–1825 гг.). СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. С. 214.

⁵ О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. Часть LIII. С. 21–32.

⁶ Пансионы как воспитательные заведения ... С. 25.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 1662. 138 арк.

⁸ ЦДІА України. Ф. 1710. Оп. 1. Спр. 2083. Арк. 1–9

⁹ ЦДІА України. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 1541. Арк. 1–14

¹⁰ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. СПб.: Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. С. 69.

- ¹¹ Материалы для истории и статистики наших гимназий. СПб.: Тип. Роговского и К.°, 1864. С. 128–129.
- ¹² Черепанов С. А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России. Вопросы истории русской педагогики / Труды института теории и истории педагогики. М., 1951. С. 151–209.
- ¹³ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности ... С. 7.
- ¹⁴ Материалы для истории и статистики ... С. 128–129.
- ¹⁵ Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст]. Монографія. Х.: ДИВО, 2008. С. 521 – 524.
- ¹⁶ Пансионы как воспитательные заведения ... С. 26.
- ¹⁷ О состоянии просвещения в Харькове и о публичных испытаниях, происходивших в его учебных заведениях, сего 1824 г. в июне и июле месяцах // Украинский журнал. 1824. Ч. 3–4. № 13–20. С. 49–50.
- ¹⁸ Там само. С. 106–224.
- ¹⁹ Миклашевський Й. М. Музична й театральна культура Харкова XVIII–XIX ст. К.: Вид-во «Наукова думка», 1967. С. 106–107.
- ²⁰ Пономарева В. К., Хорошилова Л. Б. «Золотой век» Екатерины и образование // Педагогика. 1999. № 1. С. 69.
- ²¹ Ястребов В. Домашнее воспитание начала нашего столетия // Киевская старина. 1884. № 2. С. 333–336.
- ²² Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856). СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. С. 252, 263.
- ²³ Стоюнин В. О частной педагогической предприимчивости // Современник. 1865. № 56. С. 338–340.
- ²⁴ Ястребов В. Домашнее воспитание ... С. 333 – 335.
- ²⁵ Тронько Т. В. З історії розвитку приватної жіночої освіти в Наддніпрянській Україні першої половини XIX століття // Історична пам'ять. 2003. № 1/2. С. 89–94.
- ²⁶ Пансионы как воспитательные заведения ... С. 24–25.
- ²⁷ ЦДДА України, Ф. 707. Оп. 24. Спр. 412. 10 арк.
- ²⁸ Сивков К. В. Частные пансионы и школы Москвы в 80-х годах XVIII в. [Публикация документов комиссии по обследованию моск. частных школ]. Ист. Архив. VI. 1951. С. 315–323.
- ²⁹ Об изменении и дополнении ныне действующих узаконений о частных училищах // Сб. постановлений по Мин-ву нар. проsv. Т.4: Царствование императора Александра II (1865–1870). СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1871. С. 658.
- ³⁰ Устав учебных заведений подведомственных университетам // Сб. постановлений по Мин-ву нар. проsv. Т. 1: Царствование императора Олександра I (1802–1825 гг.). СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. С. 301–309.
- ³¹ Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. С. 228.
- ³² Там само. С. 235.
- ³³ Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст]. Монографія. Х.: ДИВО, 2008. С. 70–75.
- ³⁴ О частных пансионах // Сб. постановлений по Мин-ву нар. просвещения. Т. 1: Царствование императора Александра I (1802–1825 гг.) СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. С. 632.
- ³⁵ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности ... С. 76–77.
- ³⁶ Устав гимназий и училищ уездных и приходских 1828 г. // Сб. постановлений по Мин-ву нар. просвещения. Т. 2. Ч. 1: Царствование императора Николая I (1825–1839). СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. С. 320–339.
- ³⁷ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности ... С. 291
- ³⁸ Там само... С. 292.
- ³⁹ Росийский государственный исторический архив г. С.-Петербург. Ф. 733. Оп. 1. Д. 593; Оп. 7. Д. 76.; Оп. 7. Д. 355; Оп. 8. Д. 51; Оп. 41. Д. 329.
- ⁴⁰ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности ... С. 294.
- ⁴¹ О дозволеннии открывать частные учебные заведения в губерниях Киевского и Виленского учебных округов уроженцам западных губерний и преподавать польский язык в означенных заведениях Киевского округа // Сб. постановлений по Мин-ву нар. просвещения. Т. 3: Царствование императора Александра II (1855–1864 гг.). СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. С. 166.
- ⁴² Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности ... С. 376–377.